

Edebiyat ve Dil Yazıları

Mustafa İsen'e Armağan

Editörler

Ayşenur Külahlıoğlu İslam

Süer Eker

Toplumdilbilgisel Gösterge Olarak /e/

Süer Eker
Başkent Üniversitesi

1. Toplumdilbilgisi ve Toplumsesbilgisi¹

1.1. Toplumdilbilgisi içinde bir alt alan olan toplumsesbilgisi (sosyofonoloji, İng. sociophonology), seslerin söylenişi ile toplumsal yapı arasındaki ilişkiyi ele alır. Toplumdilbilgisi, dil değişkenliğinin bütün görünüşleri üzerinde çalışırken, toplumsesbilgisi, belirli gruplar için ayırıcı özellik taşıyan, yani bir toplumsal grubun üyeleri tarafından paylaşılan bölgesel ve toplumsal söyleyiş farklılıkları konusunda yoğunlaşır (dilbilimsel değişimin ilkeleri ile ilgili olarak bkz. Labov 2001).

1.2. Amerikalı toplumdilbilimci Labov, toplumsal sınıflar ile dilbilimsel değişkenlik arasındaki ilişki bulunduğu varsayımını ilk kez 1966'da yayımlanan klasik çalışmasıyla kuramsallaştırmıştır. Labov'un uyguladığı yöntemde, toplumsal sınıflar ile ünlülerden sonra gelen /r/nin söylenmesi (rhotic) ve söylenmemesi (non-rhotic) arasındaki ilişki, New York kentinin üç büyük alışveriş merkezinde yapılan alan çalışması ile incelenmiştir.²

¹ Çalışmada, *bilim* ve *bilgisi* terimlerinin yarattığı karmaşa göz önüne alınmaksızın, Honey'in *sociophonology* (1997) teriminin karşılığı olmak üzere, *toplumsesbilgisi* ve buna paralel olarak *toplumdilbilgisi* terimleri kullanılmıştır. Ancak bu alanlarda çalışanları ifade etmek üzere *toplumdilbilimci* ve *toplumsesbilimci* terimleri tercih edilmiştir.

² Çalışma; görüşmecinin müşteri kimliğiyle girdiği mağazada, çalışanlara /r/nin söylenişi ile ilgili olarak 'forth floor' (dördüncü kat) cevabı alacak şekilde sorduğu 'Affedersiniz, bayan ayakkabıları nerede?' sorusunun cevabını anlamamış gibi davranıp, çalışanların ikinci kez daha dikkatli biçimde aynı cevabı tekrar etmelerini sağlayacak bir yöntem ve mizansene göre yapılmıştır. Çalışmada; alışveriş merkezleri, çalışanların hangi reyonda çalıştıkları, yaşları, görevleri, ırkları, yabancı ya da bölgesel aksana sahip olup olmadıkları vb. değişkenler dikkate alınmıştır.

Araştırma, ünlülerden sonra gelen /r/nin söylenişinin toplumsal sınıflara, etnik kimliğe ve cinsiyete göre değiştiği, yüksek sosyo-ekonomik statü gruplarının ünlülerden sonra gelen /r/yi, düşük sosyo-ekonomik sınıflardan daha sık ve belirgin biçimde telaffuz ettiğini ortaya koymuştur. Bu çalışmaya göre /r/nin söyleniş yüzdesi *üst-orta sınıflarda* en yüksek, *alt-çalışan sınıflarda* en düşüktür (bkz. Labov 1991: 43-69).

Labov, benzer şekilde, New York kentindeki Amerikan İngilizcesi konuşurları arasında, söz başındaki *th* (örneğin, *there, this* vb.) harflerinin gösterdiği ölçünlü dışlararası sızıcı [ð] ile ölçün dışı [d] altsesbirimlerinden ilkinin üst sosyo-ekonomik gruplar, ikincisinin ise daha düşük statülü sosyo-ekonomik gruplar tarafından kullanıldığını göstermiştir (Labov 1991: 113, Coulmas 2003: 568, diğer örnekler için bkz. Chambers 1995).

Benzer bir çalışma, İngiliz toplumdilbilimci Peter Trudgill tarafından Norwich sakinlerinin konuşmasında toplumsal etkenlerin etkisini incelemek, üst sınıf mensuplarının söyleyişlerinin prestijli değişkeye yakın olduğunu *ing* ses grubu aracılığı ile ortaya koymak üzere 1960'ların sonunda, 1970'lerin başında yapılmıştır (Thomas and Wareing 1999: 129, 130).

Labov, Trudgill vd. toplumdilbilimciler, lehçebilimin sınırlarını kentlere doğru genişleterek yeni bir çığır açmışlardır (König 1992: 325).

1.3. Bir dil topluluğunda, toplumsal katmanlar (veya sınıflar) ile dil değişkeleri arasındaki ilişkilere yönelik tutumları belirlemede en önemli etkenler, yüksek prestij ve düşük prestijdir (İng. stigma). Prestij, dil dizgesinin kendisiyle değil, büyük ölçüde toplumun değer yargısıyla ilgilidir. *Temel dil* → *orta dil* → *seçkin dil* → *üstdil* olarak gösterilen *accent continuum*'da (bkz. Honey 1997: 96), *temel dilden üst dile* doğru yönelişte eğitim ve ekonomik düzey, toplumun değer yargılarını biçimlendiren en önemli etkidir. Prestij, orta ve orta üstü eğitimli toplumsal katmanların değişkesi olduğunu öngörebileceğimiz ölçünlü değişkeye yakınlık ya da uzaklığa göre artar ya da azalır. Ölçünlü değişke dışında kalan bölgesel ya da toplumsal değişkeler ise genellikle düşük prestijli olarak değerlendirilir. Bu değişkelere özgü seslerin de düşük prestijli olduğu varsayılır.³

Prestij zamana ve siyasal coğrafya hatta tutuma bağlı olarak da değişebilir. Belirli bir dönemde prestijli olan bir değişke, başka bir dönemde prestij kaybına uğrayabilir. Belirli bir coğrafyada prestijli bir değişke, başka bir coğrafyada prestijsiz olarak değerlendirilebilir. Örneğin yukarıda belirtildiği gibi, Amerikan İngilizcesi için ünlülerden sonra gelen /r/nin söylenmesi prestij, söylenmemesi düşük prestij göstergesi iken, İngiltere İngilizcesi için tam tersine, ünlülerden son-

³ Anadolu ağızlarındaki kimi gelişmeler, örneğin ünlülerde *e > é > i, ü > ú, ö > ó*; ünsüzlerde *q- > ɣ-, -q-, -q > -x-, -x* ölçünlü dile göre zaman bakımından daha ileri, ancak düşük prestijli gelişmelerdir.

ra gelen /r/nin söylenmesi düşük prestij, söylenmemesi yüksek prestij göstergesidir (bkz. Romaine 1994: 70).⁴

Osmanlı döneminin prestijli dilleri Arapça ve Farsça kültürel, siyasal dönüşümlerin ardından Türkiye’de eski prestijlerini yitirmişlerdir. Türkiye Türkçesi konuşuru için düşük prestijli bir değişke olan Kıbrıs ağızı Kıbrıs’ta; Azerice, Azerbaycan’da prestijli değişkelerdir. İran Azericesi örneğinde, resmî dil Farsça karşısında düşük prestijli bir azınlık dili olan Azeri Türkçesi, Türk televizyonlarının uydu yayınlarının izlendiği İran’da, modern bir toplumun dili olan Türkiye Türkçesi aracılığıyla, prestij kazanmaya ve yeniden canlanmaya başlamıştır (bkz. Bani-Shoraka 2002-2003).

Araştırmalar, insanların yüksek prestijli değişkelere olumlu, düşük prestijli değişkelere karşı ise olumsuz tavır takındıklarını gösteriyor (Padilla 1999: 113).⁵ Dilde prestij, yani ölçünlü dilin söyleyişine çok yakın bir söyleyişe sahip olma, toplumsal yaşamda bireyin önünü açabilen; düşük prestijli bölgesel, toplumsal ya da etnik değişkelere yakın söyleyişler ise, aksine, bireyin önünü kapayabilecek derecede keskin sonuçlara yol açabilen toplumsesbilgisel olgulardır.

Türkçenin değişkenliğinde, bölgeye ve zamana dayalı etkenler iyi araştırılmış olmakla birlikte, İmer (1990), König (1991, 1992) ve diğerlerinin öncü çalışmalarının dışında, toplumdilbilgisel etkenler ve bu çerçevede toplum ve sesbilgisel değişkenlik arasındaki etkileşim, henüz ayrıntılı biçimde ele alınmamıştır. Ancak söyleyiş farklılıkları ile etnik, toplumsal ve dinsel gruplar arasındaki doğrudan ilişkinin, Hacivat-Karağöz ve kukla oyunları, fıkralar, anekdotlar vb. aracılığıyla, Türk halkı tarafından yüzyıllardır bilindiğini anlıyoruz. Bu kaynaklarda bölgesel, etnik ya da ‘sınıfsal’ değişkelere ilişkin seslerin, ‘kent dili’ne aktarılması, genellikle yadırganmıştır. Benzer şekilde, Arapça dinî metinlerin tecvitle okunması, dinî bilimlerdeki yetkinliğin simgesi biçiminde görülmüş, Arapçanın seslerinin prestij ögesi olarak kullanılmak üzere, konuşma diline aktarılması (krş. ‘ayın çatlatmak’ deyimi) ise eleştirilmiştir.

⁴ /r/nin altsesbirimleri Türkçede de bir prestij göstergesi olarak alınabilir. Türkçede /r/nin iki belirgin altsesbirimi vardır. Söz sonu dışındaki çevrelerde [r], söz sonunda ünlüden sonraki durumda ise [ʀ] bulunur. Fonetik literatüründe Çek r’si olarak bilinen ʀ’ye çok yakın olan bu ses, Türkçede söz sonunda, özellikle ön ünlülerden sonra belirgindir. ʀ’nin boğumlanması esnasında çıkan hava akımı r’den biraz daha güçlüdür, dil ucu ʀ’de, r’den daha hızlı ama küçük titreşim yapar (Blaškovič 1964: 9). Bu altsesbirimin vurgulanması ile sosyoekonomik düzey arasında doğru orantılı ilişki olduğu düşüncesindeyiz.

⁵ Toplumsal kimliğin en önemli göstergesi olan dilin değişimi, toplumsal ve bireysel kimliğin değişmesi anlamına da gelebilir. Konuşurlar zaman zaman söyleyişlerini dinleyenlerin toplumsal özelliklerine, farklı toplumsal içeriklere göre uyarlayabilirler, yani kod değiştirirler. Memleketine döndüğünde, bölgesel değişkesini terk ettiği düşünülen birinin, bölge sakinlerince yadırganması, aslında değişkeyi terk etmenin, yöre değerlerinden uzaklaşma olarak algılandığını göstermektedir. Kendi yerel söyleyişinden uzaklaşarak ölçünlü dilin normlarına göre konuşmayı ya da konuşmaya çalışmayı ifade eden ‘dil kırmak’ deyimi, bu olgunun ifadesidir. Örnek, bölgesel değişkeden *ortadile* veya *seçkindile* geçişin, bölgesel değişke konuşurları için bir prestij göstergesi olarak algılanmadığını gösterir.

Günümüzde toplumsal ve etnolinguistik farklılıkların 'kent dili'ne yansımaları önemli bir araştırma konusu olarak karşımıza çıkmaktadır.

2. Ölçünlü Türkçede /e/ Sesbirimi ve Belirgin Altsesbirimleri

2.1. Türkçenin ses envanteri, nicelik ve nitelik bakımından donmuş, kalıplaşmış değildir. Tarihsel süreçte, sayısı az da olsa, bazı sesbirimler Türkçenin ses envanterinden düşmüş, yeni sesbirimleri envantere dahil olmuştur.⁶ Aynı ölçünlü değişkenin çatısı altında bulunan altdeğişkelerde ya da aynı ortak tarihsel değişkeden gelişen altdeğişkelerde de sesbirimlerin nicelik ve nitelikleri her zaman aynı değildir.⁷

2.2. Türkçe kökenli sözlerde, ölçünlü Türkçenin ünlü envanterinin tam simetrik sekiz kısa ünlüden oluştuğu, bilim adamlarının çoğu tarafından benimsenen bir görüştür (bkz. Swift 1962, Banguoğlu 1990, Ergin 1993, Kornfilt 1997 vb.).⁸ Ölçünlü dildeki altsesbirimler konusunda ise bilim adamlarının farklı düşüncelerinin olduğunu, son dönemlerdeki çalışmalarla, birbirini tam olarak doğrulamayan sonuçlara ulaşılsa da, altsesbirimlerin belirlenmesine önem verildiğini görüyoruz (bkz. Demircan 1979, Banguoğlu 1990, Ergin 1993, 1996, Kılıç 2003, Özsoy 2004, Operstein ve Kütükçü 2004, Göksel ve Kerlake 2005, Eker 2007 vd.). İlk kez kapsamlı biçimde Türkçe sesbirimlerin altsesbirimlerini gösteren Swift'in, /e/nin altsesbirimlerine yer vermemesi ilgi çekicidir (1962).

Bu çalışmalar bir bütün olarak değerlendirildiğinde, özellikle /e/nin altsesbirimlerinin dağılım koşullarıyla ilgili açık ve kesin kurallar belirlemenin hemen hemen imkânsız olduğunu söyleyebiliriz.

2.2.3. /e/nin altsesbirimlerini, ölçünlü dile ve toplumsal/bölgesel değişkelerle göre iki başlık altında toplayabiliriz. Altsesbirimleri işleme yoluyla belirlemek zor

⁶ Örneğin, ünlü nicelikleri Ana Türkçe (AT) döneminin aksine, bugün fonemik değildir. Ancak, AT'nin birincil uzun ünlüleri kısalırken Azericede ve TT'de izler bırakmıştır. Karahanlıca döneminin *d̄*'si, TT'nin ses envanterinde yoktur. Söz içi ve sonundaki İlk Türkçe, AT /d/ > Orta Türkçe /d/ > /t/, /t/, /z/, /y/ gelişimleri, Türk dilleri haritasındaki sınır çizgilerini belirlemiştir.

⁷ Aynı yazıbirimle gösterilen sesbirimlerin niceliği ve niteliği, sesi oluşturma, akustik süreçler ve dinleyiş bakımından farklılaşabilir ya da farklı şekillerde algılanabilir. TT ile modern Türk yazı dilindeki sesbirimler ve altsesbirimler arasında tam bir koşutluk yoktur. Örneğin, Türkçedeki *s, z* ile Türkmençeki *s, z*; Türkçedeki *e, k, q* ile Kazakçadaki *e, k, q* aynı söyleniş özelliklerine sahip değildir.

⁸ 'Ölçünlü Türkçe' TT için soyut ve sınırlarının çizilmesi güç bir kavramdır. Ölçünlü Türkçe için ölçüt alınan 'İstanbul Türkçesi' ile neyin ifade edildiği açık değildir. Geçen yüzyılın başlarındaki 'İstanbul hanımlarının konuşması' tespitinin bugün ne kadar geçerli olduğunu bilmiyoruz. İngiltere örneğinde, kraliyet ailesi, Eton Koleji, Cambridge, Oxford vb. seçkin sınıf ve kurumların mensuplarının söyleyişlerinin, BBC'nin normlarıüstü, kayıtlı aksanından bile ileride model olarak alınabilecek özel konuları nedeniyle, İngilizce için bu sorunun cevabını bulmak daha kolay olabilir. Ancak Türkiye Türkçesinde özellikle /e/ sesbirimi için, hangi altsesbirimin hangi çevresel şartlarda ölçünlü söyleyişi yansıttığına karar vermek çoğu zaman kişisel tercihlere dayalıdır. Örneğin *eğe* sözcüğünün ikinci hecesindeki *e*'nin *ğ* nedeniyle açık kaldığı ileri süren Selen'e, Operstein ve Kütükçü karşı çıkar (bkz. 2004: 32). Ancak TRT spikerlerinin, Devlet Tiyatroları sanatçılarının söyleyişleri ölçünlü söyleyişlerin belirlenmesinde ölçüt olarak değerlendirilebilir.

olmakla birlikte, ölçünlü Türkçenin temel sekiz ünlüsünden biri olan /e/ sesbiriminin *kapalı e*, *normal e* ve *açık e* olmak üzere üç belirgin altsesbiriminin bulunduğunu kabul edebiliriz.⁹ Bu altsesbirimler, /e/nin, tamamlayıcı dağılım içindeki altsesbirimlerdir (sesbirim ve altsesbirim kavramlarıyla ilgili olarak bkz. Clark and Yallop 1999). Bu dağılım, diğer çalışmalara da öncülük eden Demircan'a göre şu şekildedir: 'geniş/yarı açık, düz, ön ünlü' /e/, kapalı hecelerde biraz dar: *sev, ses, pek*; sözcük sonunda biraz açıktır: *eve, dere, geçe*. /l, r, n/den önce ise daha açıktır: *ben, yer, yel* vb., ancak sözcük ek alınca /e/ kapanır: *sen > senin, ger > gerin, yer > yerin* vb. (1979: 62, 63; 1996: 40).¹⁰

e harfinin ve ünsüz harflerinin adlarını sıralanırken kullanılan ve *AEG, e-devlet, e-Türkiye* vb. örneklerde olduğu gibi, kısaltmalardan söz edilirken söylenen, Arapça kökenli sözcüklerdeki uzun *e*'den farklı olmak üzere, [ē]yi dördüncü altsesbirim türü olarak değerlendirebiliriz.

Bu seslerin tamamlayıcı dağılımlarına uygun biçimde kullanılması en 'doğru' ve 'prestijli' söyleyiş olarak kabul edilmekte, özellikle eğitimli bireylerin söyleyişlerinin bu dağılıma uygun olması beklenmektedir. Ancak hangi *e*'nin ölçünlü söyleyiş olduğuna ilişkin çok açık ve kesin ölçütler yoktur.

2.2.4. Tamamlayıcı dağılım dışında bulunan altsesbirimler, ya da herkesçe bilinen belirgin altsesbirimlerden farklı 'yeni' altsesbirimler ölçünlü dil konuşurları için ölçünlü dilin ses dizgesinden bir sapmadır.¹¹ Ölçünlü dile yani bölgesel ve

⁹ /e/nin üç altsesbirimi olduğu görüşünü savunan Göksel ve Kerslake, bu ses birimlerin *gezegende* sözcüğünde yer aldığı ifade etmektedirler (2005). [e], [ɛ], [æ] IPA simgeleriyle [gezegænde] şeklinde gösterilen *gezegende* örneği, /e/nin ölçünlü dildeki altsesbirimlerini iyi yansıtır. Sözcükteki *e*'leri 1'den 4'e kadar numaralayıp hangi *e*'nin en açık ve hangi *e*'nin en kapalı olduğu ile ilgili yaptığımız küçük ankette, en kapalıdan en açığa doğru 1-2 < 4 < 3 sıralamasını elde edenlerin oranı yarı yarıya idi.

'gezegende' sözcüğünde kaç değişik <i>e</i> sesi var?			
ge	ze	gen	de
1	2	3	4

en açık e:
daha az açık e:
orta açık e:
kapalı e:

Türkçede ilk hece dışındaki vokalizmin ünlü uyumları nedeniyle daha az değişken olduğu yargısı hâkimdir. Ancak altsesbirimlerin sözcükte çevresel şartlara göre değişebilmesi, mutlak anlamda bir ünlü uyumunun söz konusu olmadığına, ünlü uyumlarının altsesbirimlerinden değil, sesbirimler arasındaki uyumlardan kaynaklandığına da işaret eder.

¹⁰ Türkiye Türkçesi konuşuru için *sen* sözcüğünde açık olan *e*'nin *seninle* biçiminde kapandığını, Azericede ise *e*'nin, *sân + ilâ > sânilnâ* vb. örneklerdeki gibi, kapalı ilk hecedeki *e*'nin, açık hecede de açık olduğunu görüyoruz. Türkiye Türkçesi konuşuru için bu ve benzer örneklerde, kapalı hecedeki açıklık ve açık hecedeki kapalılık prestijli ölçünlü söyleyişi yansıtırken, kapalı hecedeki kapalılık veya Azericedeki gibi, açık hecedeki açıklık bir düşük prestij durumudur.

¹¹ Bunlar arasında dişler arası söylenen *s*, söz başında çift dudak *v*'si olarak söylenen *v*, daha art sıradan söylenen art damak *q*'sı, ve son dönemlerde /r/nin altsesbirimi olarak özellikle 'yabancı söyleyişleri taklit eden kentli genç kızlar'ın Çek ř'sinin benzeri olan [ř]yi baskılı söyleyişleri yer alır. Bu sesler, ölçünlü Türkçe konuşurlarınca bölgesel ya da toplumsal değişkenliğin görünümüleri olarak algılanmaktadır.

toplumsal değişkelerüstü prestijli değişkeye ilişkin söyleyişler *ölçünlü söyleyiş*, bunun dışında kalan söyleyişler ise *ölçün dışı* söyleyişler olarak değerlendirilir.

2.2.5. Ölçünlü dil dışında, bazı küçük toplumsal değişkelerde bulunan iki belirgin altsesbirimle birlikte, 'kent dili'nde /e/nin toplam belirgin beş altsesbiriminin bulunduğu görüşündeyiz. *i*'ye yakın *e*'den, *a*'ya yakın *e*'ye doğru bir yelpazede yer alan bu altsesbirimler şu şekildedir: *kapalı e* [ê], *normal e* [e], *açık e* [ä], *açık uzun e* [ä:], ve *a*'ya yakın *e* [æ]. Bu sayı yaklaşım biçimine bağlı olarak, azaltılabilir ya da artırılabilir.

2.2.6. Ölçünlü Türkçenin sesbirimlerin altsesbirimler aracılığıyla değişimi, farklılaşması, ses envanterinde yer almayan yeni söyleyişlerin ortaya çıkması süreci kesintisiz devam etmektedir. Uzun erimde sesbirimler, altsesbirimlerinden biri aracılığıyla başka bir sesbirim hâline gelmektedir. Yeni altsesbirimlerin hangilerinin ses envanterine dahil olacağını ise zaman göstermektedir.

3. /e/nin Altsesbirimlerinin Toplumsesbilgisel Görünümleri

3.1. /e/nin altsesbirimleri ile sosyo-ekonomik statü grupları arasında ilişki bulunup bulunmadığını, bulunuyorsa bu ilişkinin ve niteliklerinin neler olduğu konusunda toplumsal farkındalığı ortaya koymak, ölçün dışı altsesbirimlerin kullanımına karşı alınan tutumları araştırmak üzere, bir vakıf üniversitesi olan Başkent Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü öğrencisi 56 kişiye 17 maddeden oluşan bir pilot anket uygulanmıştır. Ayrıca çoğunluğu 18-25 yaş arası, farklı sosyoekonomik gruplara mensup, arkadaşları tarafından *tikky e'si* kullandığı ifade edilenlerin de dahil olduğu üniversite öğrencisi 20 kişiyle, çevrelerinde konuyla ilgili dikkatlerini çeken hususları belirlemek üzere, görüşmeler yapılmış, /e/'nin söylenişi ile ilgili çok sayıda forum metni, sözlük (Ekşi Sözlük vb.) vb. sanal ortam malzemesinden yararlanılmıştır.

Erişilebilir olması amacıyla Başkent Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümü öğrencilerine yönelik olarak hazırlanan anket, kontrol grubu olarak alınan Hacettepe Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (Bundan sonra bu üniversite ile ilgili veriler parantez içinde gösterilecektir) öğrencilerine de uygulanmıştır.¹² Dilde değişkenlikle ilgili toplumdilbilgisi araştırmalarında 40-150 konuşurun yeterli olduğunu biliyoruz (Mesthrie vd. 2003: 92). Bu nedenle, 56 (+57) kişiden oluşan 'informant'ların görüşlerinin değerlendirme yapmaya uygun olduğu düşüncesindeyiz.

Anket sorularının ilk beşi ankete katılanların ailelerinin sosyoekonomik profilleri ve eğitim durumları hakkında genel olarak bilgi sahibi olmaya, on bir soru /e/nin söylenişinde, ölçünlü söyleyişten 'sapma' karşısında katılımcıların aldık-

¹² Hacettepe Üniversitesi öğrencileri ile ilgili verileri sağlayan Emine Yılmaz'a teşekkür borçluyum.

ları tutumu belirlemeye yöneliktir. Son soru ise /e/nin açık uzun e ve a'ya yakın altsesbirimleriyle cinsiyet arasında ilişki bulunup bulunmadığına ilişkin görüşleri belirlemeyi amaçlamaktadır. Bunun için, anket katılımcılarına /e/yi ölçünlü dilden farklı söyleyen ve söyleyişleri belirgin olan iki ses sanatçısının çalışmaları dinletilmiş veya hatırlatılmıştır. Ayrıca bir çiklet firmasının televizyon reklamı ile bir televizyon dizisindeki bayan oyuncuların /e/yi ölçün dışı söyleyişleri dinletilmiş veya hatırlatılmıştır. Ayrıca, ilave düşüncesi olanların, bu düşüncelerini yazılı olarak belirtmeleri istenmiştir. Her soruda ortalama 4-5 cevap çeşitli nedenlerle geçersiz sayılmıştır. Anket sonuçları SPSS Version 13 istatistik programında değerlendirilerek geçerli değerler, yüzdelik göstergelerle yorumlanmıştır.

Pilot anket öncelikle soruların işlerliğini ölçmeye yönelik olup örneklem grubunun genişletileceği, cinsiyet dağılımının ayarlanacağı sonraki çalışmalara başlangıç niteliğindedir

3.2. Katılımcıların Profili

- % 92,5'i (90,0) bayan olan katılımcılardan %11,5'i (3,8) 24 ve üzeri yaştadır.
- Ekonomik düzey bakımından %56,9'un (26,0) haneye giren aylık toplam gelirleri 1501-2500 YTL (orta üstü), %21,6'sının (6) 2501-5000 YTL'dir. 500 YTL ve daha az olanların oranı ise sadece % 3,9'dur (8).
- Annenin eğitim durumu %56,9 (36,0) ilkökul mezunu, %25,0 (14,0) yüksek öğretim mezunu; babanın eğitim durumu ise %42,3 (20,0) orta öğretim, %43,3 (32,0) yüksek öğretim mezunudur.

3.3. Katılımcıların e Sesinin Kullanımı ile İlgili Görüşleri

Katılımcılardan %64,3'ünün (62,5), arkadaşları arasında e sesini farklı telaffuz edenler *sık sık* veya *her zaman* dikkatini çekmekte; %9'unun (16,1) ise *hiç* dikkatini çekmemekte veya *çok nadir* çekmektedir (S7). e sesini farklı telaffuz edenlerin, katılımcıların önemli bir bölümünün dikkatini çektiği anlaşılıyor.

e sesini İstanbul Türkçesinden farklı telaffuz etmenin *önemli ve çok önemli* olduğunu düşünenlerin toplam oranı %66,7 (69,6); *önemli değil* veya *hiç önemli değil* diyenlerin toplam oranı ise 25,9'dur (19,6) (S6). Oranlar, /e/deki ölçün dışı söyleyişlerin önemli ölçüde bir sorun olarak algılandığını doğruluyor.

e sesinin 'yanlış kullanım'ı katılımcıların %41,8'ini (55,6) *rahatsız etmekte*, %20,0'sini (18,5) *çok rahatsız etmekte*; %10,9'unu (9,3) *rahatsız etmemekte*, %27,3'ünü (9,3) ise *eğlendirmektedir* (S11). Rakamlar, katılımcıların ortalama %70 civarında bir oranda, /e/nin yanlış kullanımına karşı olumsuz tavır aldıklarını göstermektedir. *Eğlendirir* seçeneğinin de aslında e'nin farklı söylenişinin yadrgandığına işaret ettiği düşüncesindeyiz.

e sesinin ölçünlü dilden farklı söylenişi katılımcıların büyük bir bölümünün dikkatini çekmekte ve söyleyişlerdeki 'sapma'lar genellikle önemli olarak görülmektedirler. Katılımcıların ölçün dışı söyleyişlerden de yüksek oranda rahatsız oldukları, bunu bir sorun olarak değerlendirdikleri görülmektedir.

Katılımcıların *açık e veya a'ya yakın e sesini kullananların cinsiyeti* ile öngörül-
leri de şu şekildedir: % 45,2 oranında *bir ilişki yok* cevabına karşılık % 21,4 ora-
nında *çoğunlukla bayan*, % 4,8 oranında *çoğunlukla erkek* cevapları verilmiştir.
Yarıya yakın oranda *bir bağlantı yok* cevabına karşılık, önemli bir oranın bayan-
lar lehine, erkekler aleyhine olduğunu görüyoruz. Anketin erkeklerden oluşan
bir gruba yöneltilmesi durumunda, bu oranın daha da yükselebileceğini öngöre-
biliriz. Görüşme sonuçları da bu tür kullanımların 'kadınısı' bir karakter taşıdığı
görüşünün yaygın olduğunu göstermektedir.

Yazılı olarak verilen cevaplar ve görüşmeler sonucunda *e* sesinin ölçün dışı kul-
lanımları ile ilgili sıralanan etkenler, öncelik sıralaması olmaksızın, şu şekildedir:

- Yaş
- Aile ve çevresi
- Okul, yurt vb. aile dışı çevre
- Sosyal ve ekonomik durum
- Dikkat ya da dikkatsizlik
- Öğretmenin hataları düzeltilmemesi
- Kendini geliştirememesi
- Basın yayın: diziler, reklamlar, dj'ler, vj'lerin söyleyişleri vb.
- Yabancı dilin etkisi ya da yabancı dili taklit
- Cinsiyet, cinsiyet rolündeki sapma
- Arkadaşlara özentisi ve onları taklit

3.4. /e/nin ölçünlü dil dışındaki altsesbirimleri:

Bir dilin sesbirim envanterini belirlemek her zaman sorunludur. Şu ana değin Türkçenin sesbirim envanterinin kaç sesbirimden oluştuğu ayrıntılı biçimde ortaya konulmamıştır. Sesbirimlerin bütün altsesbirimlerini tam ve doğru biçimde belirlemek ise daha da güçtür. Biyomekanik, akustik ve duysal boyutları olan sesbirimleri ve bunların altsesbirimlerini makineler aracılığıyla belirlemek de, aynı şekilde, zordur. Makine yardımıyla Türkçenin sesbirimlerini veya altsesbirimlerini nicelik ve/veya nitelik açısından ele alan çalışmaların, genellikle, işitme yoluyla elde edilen verileri doğruladığını görüyoruz.

Toplumsesbilgisinin ve dilde değişkenliğin kuramcısı Labov'un çalışmalarının da büyük ölçüde ses kayıtlarına dayalı olduğunu biliyoruz. Türkçedeki *e* sesinin altsesbirimleri ile ilgili aşağıdaki değerlendirmeler büyük ölçüde, kaynaklara ve dinleyişe dayalıdır.

3.4.1. **Kapalı e [é]:** Birincil kapalı *e*, Türkçe ünlü sisteminin en çok tartışılan “eski” ünlü sesbirimidir. Birincil kapalı *e* ünlüsünün ölçünlü Türkçede sesbirim olma niteliğini kaybettiğini biliyoruz.¹³ Birincil kapalı /è/, kimi bölgesel değişkelerde *er x ér, bel x bël, el x èl* vb. gibi belirli sözcüklerde açık *e* ile karşıtlaşarak sesbirim niteliğini korurken, ölçünlü dilde /e/ye, bazen *i*’ye gelişerek kaybolmuştur.

Birincil ve ikincil kapalı *e*, bir altsesbirim olarak genellikle ilk hecede bulunur. İkincil kapalı *e*’nin oluşmasında /ç, ş, y/ komşuluğu önemli bir etkidir.¹⁴ Banguoğlu, ilk hecede *öndamaksılar* önünde veya arkasında daralan bir *é* (é) sesinin bulunduğu, ancak ekleme sırasında da ortaya çıkan bu sesin, birincil kapalı *e* ile karıştırılmaması gerektiğini belirtmektedir (1990: 37, 99).¹⁵

Kapalı *e* sesinin kullanılması, ölçünlü dil konuşurları tarafından yadırgatıcı bir söyleyiş, yerel söyleyişin veya düşük sosyo-ekonomik statü gruplarına mensubiyetin belirtisi olarak değerlendirilmektedir. Ancak orta hatta yüksek sosyo-ekonomik statü gruplarına mensup olanların da kapalı *e* sesini kullandıkları görülmektedir. Bu durum, ‘yerel söyleyiş izi’ olarak kabul edilmektedir. Ölçünlü Türkçenin altsesbirimlerini uygun çevrelerde kullanan eğitilmiş, ancak toplumsal köken itibarıyla kapalı *e*’nin kullanıldığı çevrelere yakın olanlar, ‘dikkat etmedikleri zaman’ kapalı *e*’yi ‘ağızlarından kaçırabildiklerini’ ifade etmektedirler.

Ölçünlü dil konuşurlarının kapalı *e* kullanımı konusunda *yansız, karşı* vb. farklı tutumları bulunmakla birlikte, önemli oranda bir gruba göre, bu sesin kullanımı prestij kaybına ya da azalmasına neden olmaktadır. Konuyla ilgili anket verileri şu şekildedir:

Anket katılımcıları kapalı *e*’leri baskın biçimde telaffuz eden sanatçıların gelir durumunun % 46,3 oranında *orta* (1501-2500 YTL), % 22,2 oranında *düşük* (500 YTL ve daha az) olduğunu öngörmüşlerdir. Sanatçıların *üst* gelir grubuna ait olduğunu düşünenlerin oranı ise yalnızca % 5,6’dır (S1).

Katılımcılar sanatçının söyleyişinden % 38,2 (50,9) oranında kasaba ya da taşrada bir ilde, % 25,5 (41,5) oranında *kırsal kesimde*, % 25,5 (5,7) oranında *büyük kentte tali bir semtte* yaşadığı görüşündedirler. Kontrol grubundaki dikkati

¹³ Tarihî ve modern Türk yazı dillerinde kapalı *e*, açık *e* sorunu son derece karmaşıktır. Konuyu V. Thomsen’in tespitlerinden itibaren, tarihî ve modern ana kaynaklara başvurarak araştıran Yılmaz’ın makalesi konuyla ilgili önemli bir çalışmadır (2007).

¹⁴ Türkçenin yazımında *yazıbirim (grafem)-sesbirim karşılıklılığı* nedeniyle Türkçenin birincil seslerinden *kapalı e*’ye alfabede yer verilmediği yakınmalarının yersiz olduğu, yani ölçünlü dilde işlevini yitirmiş, *normal e*’den veya *i*’den ayırt edilemeyen eski bir sesbirime harf karşılığı gösterilmemesinin doğru olduğu kanısındayız. Birincil ya da ikincil kapalı *e*’ler ölçünlü Türkçede, diğer *e*’ler gibi, yalnızca birer altsesbirimdir.

¹⁵ ‘Türkçede *kökten* (predorminal) sayılan dokuzuncu bir sesli vardır ki buna *kapalı e, é* diyoruz...Bu ses yazı lehçemizde *açık e*’ye dönmüştür...Bazı kelimelerimizde ilk hecedeki *e* sesi yazı lehçemizde *öndamaksılar* önünde, veya arasında iyiden iyiye darlaşmış bulunur: *yéğen, yéğit, géymek, géğirmek, géyik*...Bunlardan bir takımı yazılıştaki *i* ile gösterilmiştir. Hepsini *e* ile yazmak doğru olurdu. İlk hecedeki bu darlaşmış sesliyi...kökten *kapalı é* ile karıştırmamalı. İlk hecedeki bu sesin ekleme sırasında oluşması daha açık olarak görülür: *demek fakat déyen déyecek, déyerek*...Bunları da hep *e* ile yazmak doğru olurdu.’ (Banguoğlu 1990: 37, 99).

çeken farklılık, esasa ilişkin olmayıp, *kırsal kesim ile büyük kentte tali bir semt* arasında nöbetleşmedir. Sanatçının büyük bir kentte, *seçkin bir semtte* yaşadığını düşünenlerin oranı % 9,1'dir (0), (S2).

Katılımcılar sanatçının söyleyişinden %12,7 (30,9) oranında, *okuryazar* olduğunu, öğrenim düzeyinin % 47,3 *orta öğretim*, % 30,9 (32,7) *ilköğretim* mezunu; % 3,6'sı (1,8) ise *yüksek öğretim* mezunu olduğunu öngörmüşlerdir (S3).

Sanatçıların dil kullanımı ile ilgili prestij sıralamasındaki yeri % 45,3 (28,6) oranında *orta*, % 35,8 (62,5) oranında *alt* düzeydedir. *En üst* diyenlerin oranı ise % 1,9'dur (1,8). Gelir düzeyi düşük ve orta ailelere mensup katılımcıların cevaplarında da sayıca dramatik değişiklikler yoktur. Örneğin toplam oranı % 17,91 olan bu gruplarda sanatçının dil kullanımı ile ilgili prestij sıralamasındaki yerini *üst* olarak işaretleyenlerin, yüzdesi % 8,33'tür (S4).

Sanatçıların dil kullanımını kendisine *yakın* ve *çok yakın* bulanların oranı % 11,1 (12,5), *çok uzak* ve *uzak* bulanların toplam oranı ise 75,9'dur (80,4) (S5).

3.4.2. **Açık e [ä]:** Nitelik bakımından 'normal e'den açıklık derecesinin daha fazla olmasıyla ayrılır. Açık e'nin Batı ve Doğu Anadolu vb. bölgesel kaynaklarının yanı sıra, coğrafi değişikliklerin baskın öge olmadığı kimi orta ve üstü sosyo-ekonomik statü gruplarına mensup gençler arasında *tikky e'si* (Ekşi Sözlük'te *Samsun e'si*) olarak adlandırılan bir türünün daha bulunduğu kanısındayız.

Anket katılımcıları tarafından yazılı veya sözlü olarak dile getirildiği üzere, *äl-li, än, zängin* vb. belirli sözcüklerden hareketle, *ä*'nin açık söylenmesinin cinsiyetle yakından ilgisi bulunduğu, açık e'yi telaffuza eğilimli olanların *ailesinin ekonomik seviyesi yüksek genç kızlar* ya da *karşı cinse benzemeye eğilimli erkekler* olduğu görüşü de dikkati çeker.¹⁶

3.4.3. **Açık uzun e [ä:]:** Bölgesel değişikliklerdeki büzülme sonucu ortaya çıkan açık uzun e'yi biliyoruz. Bu bölgesel altsesbirimin dışında, bir televizyon dizisi aracılığıyla moda olan ve kimi gençlerin söz varlığına dahil olan açık e ile, r'nin sıra dışı hâle getirdiği *dä:rmişim* sözcüğünün, esas olarak bayanlar tarafından genellikle ironi amaçlı olarak kullanıldığını görüyoruz. Ekşi Sözlük'te bu sözcük için 'Yeterince gözlemci olamayan, etrafın, söylenecek söze ne tepki göstereceğini bilemeyip yine de saçmalamak isteyen kızların kullandığı söz...' vb. yorumlar yer almaktadır.

Cinsiyet etkeni, kimi seslerin farklı söylenişinde rol oynayabilir. Bir bayan oyuncunun bir tv dizisindeki rolü ile özdeşleşen *dä:rmişim* söyleyişinin, kadını tutumun simgesi olarak değerlendirilmesi de doğaldır. *Dä:rmişim* sözcüğün-

¹⁶ Operstein ve Küttükçü, kadın ve erkek grupları arasında açık e'ye rastlama oranının kadınlarda daha yaygın olduğunu ileri süren Underhill ile, istatistiklere dayanarak bu görüşün aksini savunan Çakır'ın görüşlerine yer verirken (2004: 49), her durumu destekleyen kaynak bulmanın mümkün olduğunu da ortaya koymaktadır. Biz, toplumsal değişikliklerde e'nin açılmasının ve hatta kimi örneklerde artdamaksılaşmasının kadın cinsiyetiyle daha yakından ilişkili olduğu düşüncesindeyiz.

deki açık uzun *e*'nin yanı sıra, *r*'nin ölçünlü Türkçedeki /r/den farklı olmak üzere, farklı biçimde söylenişi ve bu farklılığın da genellikle sosyo-ekonomik düzeyi yüksek ailelerin 'şımarık' genç kızlarına özgü olarak değerlendirilmesi, *dä:rmişim*'deki cinsiyet ve ölçün dışı vurgunun baskın hâle gelmesine yol açmıştır.

Yüksek sosyo-ekonomik statü gruplarının ölçün dışı söyleyişleri eğitilmiş bireylerce düşük prestij göstergesi olarak algılanabilir. Ancak bu algılanma biçimi, düşük sosyo-ekonomik statü gruplarının düşük prestijli algılanma biçiminden farklıdır. Bu tür ölçün dışı söyleyişler, kimi gençlik kesimleri için sınıf atlamının bir simgesi olarak değerlendirilmekte ve taklit edilmektedir.

3.4.4. ([ä] >) [æ]: *e* ünlüsü, *ban*, *san* vb. örneklerde ön *a*'ya gelişmektedir (krş. Ekşi Sözlük *igrencsaaaan* maddesi). Ön *a*, sosyo-ekonomik statü grupları içinde en yüksek düzeyi temsil eden ailelere mensup bazı gençlere özgü bir altsesbirimdir. Ancak diğer statü gruplarına mensup gençler de taklit yoluyla söz konusu gruba aidiyetlerini belirtmek üzere bu altsesbirimi kullanabilmektedirler.

Gerçek [æ] grubu ile bu grubu taklit edenleri ayırt eden ölçü, [æ]yı seslendirirken alınan tutumdur. Üst sosyo-ekonomik statü gruplarının konuşurları, herhangi bir 'kod değiştirme' gereksinimi duymaksızın resmî ya da gayiresmî ortamlarda bu ünlüyü telaffuz ederken, taklit eden bireyler, grubun dışıyla iletişimde kendi *e*'lerine dönebilmektedir. [æ] konuşurları, [æ]yı kişisel yaşamlarındaki serbestliğin ve ekonomik yeterliğin ve kendilerini en kolay ve rahat biçimde ifade etmenin sonucu olarak gördüklerini, bu ünlüyü söyleyişlerinde herhangi bir özel amaçları bulunmadığını, doğal hâlleriyle konuşuklarını ifade etmektedirler.

Bu grubun dışındaki gençler ise [æ] konuşurlarını 'zengin çocuğu, okuduğu koleji ya da bildiği yabancı dili vurgulamaya çalışan özentiler' olarak değerlendirmektedirler. Ankete katılanlar arasında cinsiyet ile *ban*, *san* söyleyişleri arasında bayanlar lehine bir ilişkinin bulunduğu görüşü yaygın olmakla birlikte, erkeklerin de [æ] konuşuru olabilecekleri, ancak bunun cinsiyet rolünden bir sapma olarak anlaşılabilceği ifade edilmektedir.

Ön *a* sesi, özellikle üniversite gençleri arasında oldukça keskin bir ayrım göstergesi olarak görülmektedir. [æ] konuşurlarının sayısı üniversitelere, bölümlere hatta üniversite kantinlerine göre değişebilmektedir. Örneğin, Başkent Üniversitesi Türk Dili Edebiyatı Bölümü öğrencileri arasında, öğrencilerin ifadelerine göre, [æ] konuşuru sınırlı sayıda iken, Amerikan Edebiyatı ve Kültürü Bölümünde bu sayı artmaktadır.

Anket katılımcıları *e* sesini *a*'ya yakın söyleyenlerin, toplam % 81,8 (56,7) oranında *orta üstü* (1501-2500), *üst* (2501-5000) veya *daha üst* bir gelir grubuna mensup olduklarını düşünmektedirler. Düşük (500 YTL veya daha az) ve *orta* (501-1500 YTL) gelir grubuna mensup olduğunu düşünenlerin oranı ise 18,2'dir (43,4). Nispeten yüksek olan bu oranın, [æ] konuşurları grubuna dahil olmak isteyen alt statü grupları mensuplarından kaynaklandığını düşünüyoruz (S8).

3.4.5. Yukarıdaki örneklerden başka '*değil mi?*' ifadesinin özellikle yüksek sosyo-ekonomik düzeye mensup ailelerin genç kızlarının söyleyişlerinde *di mi? > dı mi?* şeklinde büzülerek artdamaksıllaştığını görüyoruz. Bu artdamaksıllaşmanın da cinsiyet kategorisiyle ilgili olduğu anlaşılıyor (konuyla ilgili olarak bkz. Haeri 1996: 102, 103).

Araştırmalar, pek çok toplumda kadın ve erkek konuşmalarının; her iki cins arasındaki toplumsal yakınlık ya da uzaklığa, biyolojik farklılıklara vb. etkenlere bağlı olarak birbirinden, bazen dikkati çekmeyecek kadar küçük olsa da, ayrıldığını ortaya koymuştur. Dilin kullanımı aynı zamanda cinsler arasında toplumsal bir simgedir (bkz. Trudgill 1983: 78-99).

3.4.6. Ankara, İstanbul gibi büyük kentlerde görülen *açık uzun e* ve *a'ya yakın e* söyleyişlerinin yakın dönemlerin ürünü olduğunu, sınırlı da olsa kullanım alanı bulduğunu ve bu altsesbirimlerin ortaya çıkışında özellikle televizyon dizilerinin önemli rol oynadığını görüyoruz. Dil değişiminde rol oynayan toplumsal etkenlerden biri de taklittir. Bireysel bir girişim, dilin diğer konuşurları tarafından da taklit edilerek yayılabilir. Bu tür bir yayılma sesbilgisi boyutunda da görülebilir (bkz. Coulmas 1997: 85).

3.4.7. *e* sesinin 'doğru' ya da 'yanlış' kullanımı ile eğitim ve sosyal statü arasında *yüksek derecede* bir ilişki bulunduğunu düşünenler % 48,2 (25,0) *orta* derecede ilişki bulunduğunu düşünenler % 37,5 (44,6); *düşük* derecede bir ilişki bulunduğu ya da *ilişki bulunmadığını* düşünenlerin oranı ise % 14,2'dir (21,4) (S9).

e sesinin *doğru* ya da *yanlış* kullanımı ile ekonomik düzey arasında *orta* derecede ilişki bulunduğunu düşünenler % 52,7 (38,2), *yüksek* derecede bir ilişki bulunduğunu düşünenler % 29,1 (7,3), *ilişki yok* diyenler ise % 7,3'tür (23,6) (S10). Bu soruda her iki üniversitenin öğrencileri arasında önemli bir fark olmakla birlikte, HÜ öğrencilerinin % 63,7'sinin, bir şekilde, *e* sesinin 'doğru' ya da 'yanlış' kullanımı ile ekonomik düzey arasında bir ilişki bulunduğu görüşünde oldukları görülüyor. Bu konuda fikri olmayanlar ise % 12,7'dir.

4. Sonuç

4.1. Ölçünlü dilin kullanım alanı, bölgesel değişkeler aleyhine sosyo-ekonomik gelişmelere bağlı olarak genişlerken, bölgesel değişkelerle özgü sesler de marjinalleşmekte, ancak kentleşme sürecine bağlı olarak toplumsesbilgisel değişkenlik ve doğal olarak 'kentli altsesbirimler' ön plana çıkmaktadır.

Söyleyiş farklılıkları, toplumsal katmanlar veya bölgelerarası farklılıktan daha keskin olabilmektedir. Sosyo-ekonomik katmanlar ile /e/nin altsesbirimlerinin kullanımı arasında ilişki vardır. Ölçünlü Türkçenin ses dizgesinde karşıt veya ayırıcı olmayan /e/nin altsesbirimleri, toplumsesbilgisel bakımdan karşıt ve ayırıcıdır.

Eğitlimlilerin önemli bir bölümünün, /e/nin altsesbirimleri ile sosyo-ekonomik statü grupları arasında çok açık ve kesin olmamakla birlikte, bir ilişki bulunduğunun farkında oldukları görülmektedir. Türkçe için *kapalı e* ile (*uzun*) *açık e* karşılığı çok açıktır. Bu ayrımlar, gençlik grupları gibi sınırlı bir çevrede de olsa, toplumsesbilgisel değişkenlik örnekleridir.

4.2. Kırsal kesimlerden kente göç ve bunun sonucunda, ölçünlü dilde tamamlayıcı dağılım dışında bulunan ikincil kapalı *e* hariç, birincil kapalı *e* kısmen büyük yerleşim merkezlerinde de işlevselliğini sürdürmekte, ancak ölçünlü Türkçenin baskısı altında düşük statü gruplarını temsil etmektedir.

4.3. Ölçünlü Türkçe konuşan gençler arasında açık *e*'nin, ölçünlü Türkçede bulunmayan yeni altsesbirimleri özellikle büyük kentlerde ortaya çıkmaktadır; ancak bu tür gelişmelerin çoğu zaman geçici bir moda olduğu göz önünde tutulmalıdır.

Özellikle belirli yaş gruplarının aile içi dilden ya da ölçünlü dilden farklı, özel bir konuşma biçimi geliştirdikleri ve yaşlılardan oluşan toplumsal bir grup ile kendilerini özdeşleştirmeyi istedikleri ve yaşıt baskısıyla bu tür konuşma biçimlerine önem verdiklerini biliyoruz (bkz. Açıkalın 1991).

4.4. Anket katılımcıları arasında, /e/nin açık *e* ve *a*'ya yakın *e* altsesbirimiyle cinsiyet arasında çok açık olmasa da, bir ilişkinin bulunduğu görüşünde oldukları anlaşılıyor. Uzun açık *e* sesinin kullanılmasının bayanlara daha yakın görüldüğü ortaya çıkıyor.

4.5. Her toplumda eğitilmiş kitlelerin, düşük prestijli değişkelere karşı, bunların eğitimsizliği simgelediği yargısıyla olumsuz tavır takındıklarını, hatta bu değişikliklerin konuşurlarının bile zaman aynı görüşü paylaşabildiklerini biliyoruz.

4.6. Gençler dahil olmak üzere, geniş eğitilmiş kesimlerde, ölçünlü Türkçe dışındaki farklı söyleyişleri, aileden ya da eğitimcilerden kaynaklanan, rahatsız edici, düzeltilmesi gereken yanlışlar olarak görme eğiliminin dikkat çekici düzeyde bulunduğu görülüyor. Eğitimin, kendini yetiştirmenin ve dikkatin bu farklılıkları izale edebileceği görüşü yaygındır. 'Sorunun çözümü' amacıyla diksiyon kurslarına müracaat edenler de azımsanmayacak sayıda.

4.7. Ancak dilin bölgesel, toplumsal etkenlere göre değişmesini, farklılaşmasını bozulma, yozlaşma, çürüme olarak değerlendirmenin bilimsel dilbilimde yeri ve temeli yoktur.

Dilin her değişkisi, o dilin konuşurlarının aldıkları tutum ne olursa olsun, en az ölçünlü değişke kadar 'doğru' ve 'dizgeli'dir.

4.8. 'Geleceğin tarihsel dilbilimcileri, belirli bir derecede de olsa, toplumdilbilimci olmaktan kurtulamayacaklardır.' (Bright 1997: 91).

Kaynakça

- Açıklan, Işıl (1991), "Türk Gençlerinin Yaşıtları Arasında Kullandıkları Konuşma Biçimleri", *Dilbilim Araştırmaları*, İstanbul: Hitit Yayınevi, s. 75-78.
- Banguoğlu, Tahsin (1990), *Türkçenin Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bani-Shoraka (2004), "A Revitalization of the Azerbaijani Language and Identity", *Orientalia Suecana*, LI-LII (2002- 2003), Uppsala: Uppsala University, pp. 18-24.
- Blaškovič, J. (1964), " 'R' Sessizinin Söylenişi", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 5-10.
- Bright, William (1997), 'Social Factors in Language Change', *The Handbook of Sociolinguistics* (Ed. Florian Coulmas), Blackwell, s. 81-91.
- Chambers, J. K. (1995), *Sociolinguistic Theory*, Cambridge: Blackwell.
- Clark John and Colin Yallop (1995), *An Introduction to Phonetics and Phonology*, Cornwall: Blackwell Publisher Ltd.
- Coulmas, Florian (1997), *The Handbook of Sociolinguistics*, Blackwell.
- Coulmas, Florian (2003), "The Handbook of Sociolinguistics" (eds. Mark Aronof and Rees Miller Janie), *The Handbook of Linguistics*, Cornwall: Blackwell Publisher Ltd., s. 563-581.
- Demircan, Ömer (1979), *Türkiye Türkçesinin Ses Düzeni ve Türkiye Türkçesinde Sesler*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- . (1981), "Türkçe Ezgilemeye Giriş", *TDAYB 1980-1981*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- . (1996), *Türkçenin Sesdizimi*, İstanbul: Der Yayınları.
- Eker, Süer (2002), *Çağdaş Türk Dili*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- . (2007), "Türkçenin sesbirimleri ve belirgin altses birimleri", (Ed. L. Károly) *Turcology in Turkey Selected Papers*, (Selected by N. Demir, E. Yılmaz), Szeged: SzTE BTK ALTAJISZTIKAI TAN SZÉK.
- Ergin, Muharrem (1993), *Türk Dil Bilgisi*, Ankara: Bayrak Basım/Yayım/ Tanıtım.
- Finegan, Edward (1994), *Language and its structure and use*, Harcourt Brace College Publishers.
- Göksel, Aslı and Celia Kerslake (2005), *Turkish A Comprehensive Grammar*, London and Newyork: Routledge.
- Haeri, Niloofar (1996), " 'Why do woman this' Sex and Gender Differences in Speech", (Eds. Gregory R. Guy, Crawford Feagin, S. Schiffrin and John Baugh) *Towards a Social Science of Language*, John Benjamins Publishing Company, pp. 101-114.
- Honey, John (1997), *Sociophonology* (Ed. Florian Coulmas), Cornwall: Blackwell Publishers Ltd.
- İmer, Kâmile (1990), *Dil ve Toplum*, Ankara: Gündoğan Yayınları.

- Kılıç, Mehmet Akif (2003), "Türkiye Türkçesi'ndeki ünlülerin sesbilgisel özellikleri", (Edited by) A. Sumru Özsoy, Didar Akar vb., *Studies Turkish Linguistics*, İstanbul: Boğaziçi University Press.
- Kornfilt, Jaklin (1997), *Turkish*, London and New York: Routledge.
- König, Güray (1991), "Toplumdilbilim Açısından 'Dil' ve 'Dil Türleri' Kavramları Üzerine", *Dilbilim Araştırmaları*, Ankara: Hitit Yayınevi, s. 59-70.
- . (1992), "1960'larda Toplumdilbilim", *Dilbilim Linguistics 20. Yıl Yazıları 20th Anniversary Yearbook*, Ankara: Karaca Dil Kursu, s. 324-333.
- Labov, William (2001), *Principles of Linguistic Change*, Oxford: Blackwell Publishers.
- . (1991), *Sociolinguistic Patterns*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Mesthrie, Rajend, J. Swann (2003), *Introducing Sociolinguistics*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Operstein, Kütükçü (2004), "Türkiye Türkçesi'ndeki /e/ ünlüsünün sesbirimcikleri üzerine", *Dilbilim Araştırmaları 2004*, s. 29-50.
- Özsoy, A. Sumru (2004), *Türkçe'nin Yapısı*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi.
- Padilla, Amado M. (1999), 'Psychology', *Language and Ethnic Identity*, Oxford: Fisherman, 109-121.
- Romaine (1994), *Language in Society An Introduction to Sociolinguistics*, Oxford: Oxford University Press.
- Swift, L. (1962), *A Reference Grammar of Modern Turkish*, Bloomington: Indiana University, Bloomington.
- Thomas and Waering (1999), *Language, Society and Power*, London and New York: Routledge.
- Trudgill, Peter (1983), *Sociolinguistics: An Introduction to Language and Society*, London: Penguin Books.
- Vardar, Berke (1980), *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yılmaz, Emine (2007), "Ana Türkçede Kapalı e Ünlüsü", *Turcology in Turkey*, Szeged: SzTE BTK.
- <http://sozluk.sourtimes.org> (Ekşi Sözlük)

Anket Formu

Nisan 2006

I. Yaşınız : 1. (17-18) 2. (19-20) 3. (20-21) 4. (22-23) 5. (24 ve üstü)

II. Cinsiyetiniz : 1. Erkek 2. Kız

III. Ailenizin Toplam Geliri (Aile bütçesine giren toplam gelir)

1. 500 YTL ve daha az (düşük)
2. 501-1500 YTL (orta)
3. 1501-2500 YTL (orta üstü)
4. 2501-5000 YTL (üst gelir grubu)
5. 5001 ve üstü

IV. Annenizin Eğitim Durumu Nedir?

1. okuryazar değil
2. okur-yazar, ancak okul bitirmemiş
3. İlkokul mezunu
4. orta öğretim mezunu
5. lisans veya lisansüstü mezunu

V. Babanızın Eğitim Durumu Nedir?

1. okuryazar değil
2. okur-yazar, ancak okul bitirmemiş
3. İlkokul mezunu
4. orta öğretim mezunu
5. lisans veya lisansüstü mezunu

1. Sanatçıların e sesini telaffuzundan aşağıdaki gelir gruplarından hangisine ait olduklarını öngörüyorsunuz (tabloya göre cevaplandırınız)?

- 1.
- 2.
- 3.
- 4.
- 5.

2. Sanatçıların e sesini telaffuzundan aşağıdaki yerleşim merkezlerinden hangisinde en uzun zaman yaşadıklarını öngörüyorsunuz?

1. kırsal kesim
2. kasaba, taşrada bir il
3. büyük şehirde tali bir semt
4. büyük şehirde seçkin bir semt
5. Diğer (Açıklayınız).....

3. Sanatçıların e sesini telaffuzundan öğrenim düzeylerinin, yukarıdaki tabloya göre, hangisi olduğunu öngörüyorsunuz?

- 1.
- 2.
- 3.
- 4.
- 5.

4. Sanatçıların dil kullanımı ile ilgili prestij sıralamasındaki yerleri sizce nedir?

1. en alt
2. alt
3. orta
4. üst
5. en üst

5. Sanatçıların e sesini telaffuzunu kendi telaffuzunuza ne kadar yakın görüyorsunuz?

1. çok uzak   2. uzak   3. ne uzak ne yakın   4. yakın   5. çok yakın

6. e sesini İstanbul Türkçesinden farklı telaffuz etmek sizce ne kadar önemli?

1. hiç önemli değil   2. önemli değil   3. fikrim yok
4. önemli   5. çok önemli

7. Arkadaşlarınızdan e sesini farklı telaffuz edenler dikkatinizi çekiyor mu?

1. her zaman   2. ara sıra   3. çok nadir   4. asla   5. sık sık

8. e sesini a'ya yakın olarak söyleyenlerin (*ben* yerine *ban* gibi) nasıl bir sosyal ekonomik profile sahip olduğunu öngörüyorsunuz (tabloya göre cevaplandırınız)?

1.   2.   3.   4.   5.

9. e sesinin 'doğru' ya da 'yanlış' kullanımı ile eğitim ve sosyal statü arasında nasıl bir ilişki olduğunu düşünüyorsunuz?

1. yüksek derecede   2. orta derecede   3. fikrim yok
4. düşük derecede   5. ilişki yok

10. e sesinin 'doğru' ya da 'yanlış' kullanımı ile ekonomik düzey arasında nasıl bir ilişki olduğunu düşünüyorsunuz?

1. yüksek derecede   2. orta derecede   3. fikrim yok
4. düşük derecede   5. ilişki yok

11. e sesinin 'yanlış' kullanımı beni

1. çok rahatsız eder   2. rahatsız eder   3. rahatsız etmez
4. eğlendirir   5.-

12. Açık e veya a'ya yakın e sesini kullananların cinsiyetiyle ilgili öngörüleriniz nelerdir?

1. Çoğunlukla bayan   2. birbirine yakın oranda   3. fikrim yok
4. çoğunlukla erkek   5. cinsiyetle ilgisi yok

E SESİNİN KULLANIMI İLE İLGİLİ –VARSA- İLAVE DÜŞÜNCELERİNİZİ YAZINIZ

.....
.....
.....